

УДК 94 (477.82) "1939/1945"

Л. І. Мочкіна,
методист відділу гуманітарних дисциплін Волинського інституту
післядипломної педагогічної освіти (ВППО);
С. А. Мочкін,
студент історичного факультету Східноєвропейського національного
університету (СНУ) імені Лесі Українки

Початок воєнних дій нацистської Німеччини на Волині та встановлення окупаційного режиму

Проаналізовано початок воєнних дій гітлерівської Німеччини на території Волині, політику окупаційної влади в роки Другої світової війни. В основному розглядаються події, що стосуються Волинської області, села Куснище Любомльського району.
Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Червона армія, режим окупації, колабораціоністи, ОУН-УПА.

Мочкіна Л. І., Мочкін С. А. Начало военных действий нацистской Германии на Волини и установление оккупационного режима.

Проанализировано начало военных действий гитлеровской Германии на территории Волини, политика оккупационной власти в годы Второй мировой войны. В основном рассматриваются события, касающиеся Волинской области, села Кусныще Любомльского района.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, Красная Армия, режим оккупации, коллаборационисты, ОУН-УПА.

Mochkina L. I., Mochkin S. A. Start of Military Operations of Nazi Germany in Volyn and Establishing an Occupational Regime.

The beginning of military operations of Hitlerite Germany in the territory of Volyn, the politics of the occupying authority during World War II are analysed. The events concerning the Volyn region and the village of Kusnyshche of Liuboml district are generally considered.

Key words: World War II, the Great Patriotic War, Red Army, occupation regime, collaborators, OUN-UPA.

Постановка й актуальність проблеми. Складними і досить тенденційними тривалий час були підходи до вивчення подій Другої світової війни у Волинському краї. Не всі з них із погляду цензури можна було вивчати, а відповідні документи запроваджувати до наукового обігу. Ще й до сьогодні невідомо, як можуть вони вплинути на відтворення історичної правди. Серед багатьох подій замовчувались дії ОУН-УПА та інших збройних формувань, українсько-польські конфлікти і їх наслідки. Лише в 60-х роках стали ґрунтовно досліджуватись питання колаборації та життя військовополонених у концтаборах. Не знаходили належного висвітлення події депортацій та переселень із краю. Більшість публікацій із цих питань мали тільки негативний характер, працюючи на офіційну пропаганду. Тому дана тема є актуальною.

Мета статті – відобразити, спираючись на джерела, трагічну й героїчну історію села Куснище Любомльського району під час початкового періоду Великої Вітчизняної війни як складової частини Другої світової.

Мета статті визначає її **основні завдання**:

- охарактеризувати події початкового етапу війни;
- показати загарбницьку політику німців на цих теренах;
- відобразити ставлення волинян до окупаційного режиму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У зв'язку з перебудовними процесами в СРСР, проникненням плюралістичних тенденцій в історичну науку, в тому числі про Другу світову війну, стали

можливими нові підходи до її вивчення та оцінок. Однак лише з 90-х років стан справ почав суттєво змінюватися. З'явилися нові концепції щодо воєнно-політичних проблем початку війни, впливу її на мирне населення і на повоєнні роки в Україні. Науково-теоретичні праці належать відомим дослідникам цієї проблеми. Зокрема, В. Ковалюк показав становище Західної України на початку Другої світової війни, у яку було втягнуто населення цих земель. Про трагічні події на Волині від початку і до завершення війни свідчать чимало збірників документів, матеріалів, хронік [2, 191].

Про початок війни, де згадується Волинь, написано чимало праць і мемуарів, серед яких виділяються книги В. Анфілова, І. Баграмяна, Г. Жукова, К. Москаленка, В. Петрова, К. Рокоссовського, І. Федюнінського, С. Штеменка та ін.

Значний вклад у вивчення подій Другої світової війни, зокрема на Волині, внесли науковці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: М. М. Кучерепа, О. Ю. Ленартович, В. О. Кудь, Г. В. Бондаренко та інші.

Виклад основного матеріалу

1 вересня 1939 року німецька армія розпочала воєнні дії проти Польщі. На неї Гітлер спрямував 62 дивізії, з них шість танкових (2800 танків), понад 2000 бойових літаків, гармат і мінометів, 1 млн 800 тис. солдатів і офіцерів. Польське військо мало 24 піхотних дивізії, вісім кінних і одну моторизовану бригади, 781 танк, 407 бойових літаків, майже 4500 гармат і мінометів, 440 тис. жовнів. У ході загальної

мобілізації, оголошеної 31 серпня, військовому командуванню вдалося сформувати ще 15 піхотних дивізій і довести чисельність армії до мільйона вояків. У Польському війську на початку війни українці, серед них і волиняни, становили 10–15 % особового складу. Війна для українців розпочалася 1 вересня 1939 р. В рядах Польського війська вони чинили опір нацистським нападникам [6, 9].

Незважаючи на масовий героїзм польських вояків, німецькі війська швидко просувалися на схід.

17 вересня о 5.40 за московським часом радянські війська перейшли державний польсько-радянський кордон. 23 вересня Червона армія зайняла всю територію Волині. Прихід радянських військ волиняни зустріли по-різному. Для багатьох це було великим святом, сподіванням на кращу долю. Але було чимало людей, що поставилися до «визволення» з недовірою. Розпочалась радянська Західної України.

Справжнім бичем для мешканців «визволених територій» стали масові депортації 1939–1942 рр. Це питання не випадково не стало предметом наукового дослідження в колишньому СРСР. Факт цей лише згадувався, але довго замовчувався, вважався, та й до того часу вважається, білою плямою. Знайомлячись сьогодні з багатьма відкритими для вивчення архівними документами, можна зробити висновок, що масові арешти, депортації, трудові переміщення, штучні мобілізаційні акції мали зовсім не стихійний характер. Ці репресії були логічним продовженням кривавого терору проти населення радянської України у 30-х роках. Без суду і слідства, навіть без письмового звинувачення за цей час було вивезено у Сибір, на Північ, Далекий Схід, Казахстан та інші віддалені райони СРСР майже 10 % населення [5, 121].

Окрему сторінку в історії Великої Вітчизняної війни на Волині становить подвиг прикордонників. Перед німецькими частинами групи армій «Південь» стояли прикордонні війська Українського округу під командуванням генерала В. Хоменка. Основний удар прийняли на себе застави 98-го Любомльського і 90-го Володимир-Волинського загонів. Вони перші розпочали бій з ворогом, який набагато переважав у живій силі й техніці, та проявили чудеса героїзму.

Окремі епізоди початку війни свідчать про відвагу 8-ї, 9-ї й 10-ї застав Любомльського загону. Так, лише після того як загинув останній прикордонник, у районі 8-ї застави під командуванням лейтенанта П. Старовойтова нацисти змогли перейти кордон. Бійці 9-ї й 10-ї застав, якими командували Ф. Гусев і М. Ніколаєнко, тримались до ночі, а потім багнетами і гранатами пробивалися з оточення. Подвиги прикордонників знайшли відображення як у документальних матеріалах, так і публікаціях дослідників та краєзнавців.

Чималий вклад у зрив гітлерівських планів «блискавичної» війни внесли разом із прикордонниками регулярні війська 5-ї армії під командуванням генерал-майора танкових військ М. Потапова, до якої входили 15-й і 27-й стрілецькі корпуси, 22-й механізований корпус, гарнізони двох укріплених районів і підпорядкована в оперативному

відношенні 1-ша протитанкова бригада. Ця армія вела не тільки оборонні бої. З 24 червня по 2 липня 1941 р. її війська контратакували, використовуючи механізовані корпуси, щоб не дати противнику вільно просуватись дорогою на Житомир і Київ. Хоча 5-та армія зазнала значних втрат, але не була розгромлена і з боями відступала на схід [4].

У часи німецької окупації на Волині й Поліссі діяли партизанські загони і підпільники у населених пунктах. Українським штабом партизанського руху було проведено величезну роботу для організації боротьби розвідувальної роботи в тилу ворога. Перша група організаторів нараховувала 24 особи. У 1941 р. за вказівкою ЦК ВКП(б) для налагодження партизанського руху і підпілля на територію Волинської області було направлено 150 осіб.

На світанку 22 червня 1941 року розпочалась війна і для села Куснище Любомльського району, що на Волині. Прикордонні застави разом з кулеметними ротами 47-го батальйону капітанів Духоти та Панасюка відбили першу атаку нацистів.

У районі села Вовчий Перевіз 8-ма прикордонна застава протягом дня відбила вісім атак гітлерівців, знищила понад 500 солдатів і офіцерів противника, але сама опинилась в оточенні. Начальник застави старший лейтенант Старовойтов організував кругову оборону і продовжував бій. Багато прикордонників було поранено, загинув смертю хоробрих Старовойтов. Невдовзі при підтримці 3-ї кулеметної роти Максимюка прикордонники прорвали кільце і приєдналися до своїх.

На другий день війни військам було поставлено такі завдання: «47 ОКБ разом з 253 стрілецьким батальйоном у напрямі Куснищ, Запілля, Острівки, Рівне захопити і знищити противника, що наступає. Наступ почати о 9.00 23 червня після 10-хвилинного артобстрілу. Начальнику 98 прикордонного загону було наказано зібрати воїнів застави, що відступили з кордону, в районі Куснищ, скласти з них резерв командування 45 стрілецької дивізії» [1].

Бої за Куснище розпочались 23 червня 1941 року, були, за свідченнями Семена Ковальова, досить жорстокими. На допомогу 47-го ОКБ підійшли воїни 253-го Таращанського полку і відтіснили німців до Бугу. Особливо відзначились рота старшого лейтенанта Легаєва, перший стрілецький батальйон майора Коробова і комісара Данильченка, котрий героїчно загинув, захищаючи Куснище.

Його дружина Фірюза Василівна у 1949 році організувала збір коштів на спорудження пам'ятника на братській могилі в центрі села. Приїжджала декілька разів на зустрічі з ветеранами. Ось як вона згадувала той час: «Скільки літ не мине, та мені не забути червня 41-го. Яким благодатним на врожай був той місяць. Та довелося його пожинати війні... Напередодні 22 червня я, дружина старшого політрука окремого кулеметного батальйону, що дислокувався в Куснищах, Данильченка, від'їхала з села на курорт. Хіба могла я здогадуватися, що вже ніколи не побачу, не зустріну, не почую голосу мого чоловіка. А з дітьми я змогла зустрітись аж після війни» [3, 61].

У перші дні боїв відважно відстоювали державні рубежі й воїни укріпрайону 45-ї стрілецької дивізії. Командир 1-го кулеметного взводу лейтенант Сальников, прикриваючи дорогу Ровно–Запілля, підпустив ворожу мотоциклетну роту на близьку відстань і раптовим вогнем зі станкових кулеметів майже повністю знищив її. Старший сержант Лутченко разом з вісьмома бійцями відійшов до села Запілля. Тут на кладовищі воїни замаскувались і стали чекати ворога. Незабаром під'їхала німецька розвідка на мотоциклах, але бійців не помітила. Слідом з'явилась ворожа колони, по якій і вдарили вогнем з двох станкових кулеметів і одного ручного [10].

Ворог був зупинений. «В районе села Куснище отважно сражались воины нескольких ДЗОТов 47 ОПБ 9 Ковельского укрепрайона. Комвзвода Г. Блинов долгое время вел огонь из ДЗОТа, невзирая на угрозу быть окруженным. Когда, наконец, противник огнем артиллерии разрушил ДЗОТ, Блинов с остатками взвода занял позицию в поле и продолжал уничтожать врага» [1].

У тому ж повідомленні Радінформбюро за 11 липня говориться про подвиг іншого солдата: «Юный Гушин был из этого же батальона. Пулеметчик Гушин, огнем своего станкового пулемета долго сдерживал наступающие подразделения врага. Через некоторое время противнику удалось повредить пулемет Гушина. Стрельба прекратилась. Мотоциклисты двинулись в атаку. Но Гушин, взяв ручной пулемет убитого бойца, снова открыл внезапный огонь по противнику. В этом бою много вражеских мотоциклистов было убито. Атака противника была сорвана. Смертью героя погиб и пулеметчик. Следует назвать и ряд других героев этих боев. Политрук Довнер во время атаки вступил в рукопашный бой и лично заколол штыком вражеского офицера» [1].

«Красноармеец Белокобыла первым с криком „За Родину!“ поднялся в атаку на гитлеровцев. Его примеру последовали другие бойцы. Вместе с атакующими взводами шли в бой комбат старший лейтенант Духота, его заместитель старший политрук Данильченко, начштаба Волохов, секретарь партбюро Ковалев. Командир роты Поднебесный, раненый, после перевязки, отказался от отправки на лечение. Он пришел в штаб укрепрайона и потребовал, чтобы его отправили в бой. Тут же была сформирована полурота, и Поднебесный повел ее на передовую. Так было в полосе Ковельского укрепрайона, располагавшим лишь небольшим числом ДЗОТов. Однако и эти позиции с их храбрыми защитниками значительно способствовали устойчивости обороны 45-й и 62-й стрелковых дивизий на подступах к Ковелю. В числе других участников напряженных боев на участке 47 отдельного пулеметного батальона следует назвать павших в бою старшего лейтенанта Легаева, младшего лейтенанта Салтыкова и других» [7, 14–15].

За перший день боїв на дільниці 47-го ОКБ гітлерівці втратили понад тисячу солдатів і офіцерів. А 1-й стрілецький батальйон капітана Коробова

знищив більше 500 нацистів. Три дні тривали воєнні дії на кордоні та за Любомль, але в ніч на 25 червня війська з боями почали відходити на Ковель.

Позиція офіційного Берліна стосовно України відобразилась у рішенні ставки фюрера від 16 липня 1941 р. про розчленування її території та приєднання до польського Генерал-губернаторства, Королівства Румунії, створення рейхкомісаріату «Україна». Зона цивільного управління з політико-адміністративного погляду підпорядковувалась імперському міністерству у справах окупованих областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. Рейхкомісаріат «Україна» утворено 20 серпня 1941 р. Землі Волині потрапили до складу цього адміністративного утворення, яке очолив гауляйтер і обер-президент Ерік Кох. Його резиденція розміщувалась у м. Рівному. Територія рейхкомісаріату постійно змінювалась у зв'язку із віддаленням чи наближенням фронту. Станом на 1 серпня 1941 р. його площа становила 71 тис. км², 15 листопада того ж року – 235 тис. км², а 1 січня 1943 р. – 392, 275 тис. км² (із 533,3 тис. км² території України напередодні війни). Ця територія поділялася на шість генеральних округів, дев'ять генерал-бецирків). Округ «Волинь – Поділля» (центр Луцьк) охоплював територію колишніх Ровенської, Волинської, Кам'янець-Подільської областей, а також райони Брестської та Пінської областей Білорусі [8, 280].

Після приходу німців настали будні. Українські організації німцями були дозволені. Впроваджується дисципліна, з 1 жовтня розпочалися заняття в школі, визначено податок збіжжя з гектара.

У село Куснище призначено старосту – Данила Грома і на Другі Куснища – Василя Суліка (Забагоння). Найпершим наказом для них нова влада дала завдання: закликати народ до добровільної праці на благо Німеччини. «Кожний, хто працює в Німеччині, працює для майбутнього свого народу, допомагає закінчити війну і тим самим працює для скорого встановлення миру», – такі листівки принесли до кожної хати. Але бажаючих їхати не було, тому почали складати списки молоді й примусово відправляти до Німеччини.

У районній управі було створено господарчий відділ і німці разом з поліціями часто приїжджали до села, хуторів, заглядали в комори, хліви і забирали, що сподобалось. Куснищам було трохи легше: начальником поліції в Любомлі був куснищанець Йосип Приказюк, тому поліцаї навідувалися сюди рідше, ніж в інші села.

Куснища на той час належали до районної управи в Головні й усім, хто залишився в селі, було видано нові «аусвайси» (паспорти). Видали навіть посвідчення на худобу – коней та корів. У селі почався добровільний запис у поліцію. Частина жителів прибилась до цього берега: Федір Дячук, Михайло Зінчук, Іван Романюк, Григорій Мучак, Сидір Шевчук, Володимир Шлапа, Іван Макарук, Григорій Романюк, Кость Лукашук та інші.

Найпершим завданням для поліцаїв німецька влада визначила полювання на радянських солдатів, що втекли з полону і пробірались на схід. У другу

чергу – арешт комсомольців, комуністів, тих, що не визнавали нової влади. Їх арештовували і в більшості відправляли до Німеччини. З Куснищ до травня 1942 року було відправлено близько сорока чоловік. У числі перших вивезли на каторжні роботи Степана Матвійчука, Миколу Сукнилу, Лазаря Костюка, Кіндрата Матвійчука, Лідію Шнур.

Добровільно нікому не хотілось покидати рідну домівку, тому молодь втікала на хутори, до лісу, переховувалась. Головенська районна поліцейна управа видала наказ про проведення облав, але і це не давало великого результату. Тому вирішили провести так звану нараду молоді з навколишніх сіл. До Любомля в гебітскомісаріат були викликані старости сіл колишніх Головенського і Любомльського районів. Їм роздали надруковані запрошення і попередили про персональну відповідальність у разі неявки молоді на нараду. В неділю, 29 серпня 1942 року, погожого дня до приміщення школи в Куснищах почали сходиться і з'їжджатися хлопці та дівчата. Всього зібралось більше тисячі чоловік. Щоб приховати справжню причину зібрання, поліцаї винесли патефон. Зазвучала музика, почались танці. Але скоро під'їхали два лімузини, з яких вийшли любомльський гебітскомісар Угде, охорона і перекладач. Із двох вантажівок на допомогу поліцаям зіскочили есесівці. Молодь захилювалася, дехто кинувся втікати, але було пізно. Пролунали автоматні черги – двох хлопців було вбито, кількох поранено. Поліцаї почали всіх шикувати в колону по шість чоловік. Після короткої промови гебітскомісара, що праця на благо Німеччини є «подякою за визволення», колона почала рухатись до Любомля [3, 71–72].

Житель села Куснище Андрій Дрозд згадував: «Було літо 1942 року. Нас, колону молоді, гнали гітлерівці на якийсь „фестиваль“. Їм допомагали місцеві поліцаї та з навколишніх сіл – Вайвайчик (Іван Демчук), Михтон (Михайло Сичук). Вони аж з шкіри нібито пнулися, щоб догодити своїм хазяям. Дійшли ми в Куснищах до озера. І тут дехто кинувся тікати. Михтон присів, швидко зняв гвинтівку і, прицілившись, вистрілював. Куля влучила в дівчину невисокого зросту. Розповідали, що вона була родом з Полапа. Нещасна скрикнула і, мов підкошена, впала на землю. Останніми її словами були: „За що?“. Михтон обернувся до колони, яку швидко зіпнули знову, і сказав: „Хто спробує втікати – буде те саме“. Прикладами, погрозами і лайкою загнали нас у Любомль, „на горку“, за колючий дріт, в колишні військові конюшні. З одного боку були хлопці, а з другого – дівчата. Довкола одразу на варту стали гітлерівці і поліцаї.

Другого дня нас, шість молодих хлопців, взяли і впрягли у віз з пожежною бочкою і примусили їхати по воду. Супроводжували все той же Михтон і його друзі. Привезли воду. Першими до неї припали поліцаї. Почали потім розносити воду по табору. Тут знову трапився такий інцидент. Одній дівчині виявилось замало води, тоді вона підставила долоні біля бочки, де стікали краплі. Побачивши це, Михтон

шулікою кинувся до неї і з усієї сили вдарив кованим чоботом у спину. Дівчина впала лицем в землю і залякла.

Тут вже навіть один поліцай не витримав і зауважив Михтону, що він неправий. Запроданець від цього ледве не скипів: „На своїх нам нічого дивитися. Треба чесно служити новому порядку. Нас одягають, годують, ще й гроші платять!“ Викрикнувши ці слова, зрадник почав виливати свою лютю на заарештованих...» [11].

Микола Боярчук, житель села Куснище, що теж потрапив за колючий дріт, згадував: «Вже надвечір стали приїжджати до синів і дочок батьки. Навідалися до мене і мої рідні. Передали харчі, не забули і про самогон, яким ми вирішили пригостити німців і поліцаїв. Так і зробили. Десь об годині одинадцятій вечора через поліцая Суліка Григорія запросили на „вечерю“ трьох поліцаїв і шістьох німців, котрі нас охороняли. П'ятику організували у фуражному відділенні. Спершу, звичайно, випили ми. Переконались, що це не отрута, а справжній самогон, почали пити й німці. Пили так, що й горілки забракло. Довелось йти шукати в знайомих хлопців та дівчат ще літр. Коли німці та поліцаї добряче понапивалися, я, Йосип Склянчук і Микола Шнур в поліцая Суліка попросилися вийти. Насправді ж вирішили розвідати обстановку. Виявилось, що конюшні не з усіх сторін огорожені колючим дротом, а з південного боку була дощата загорожа. Обережно відважили секцію, замаскували роботу і повернулись у конюшню. Пошепки попередили хлопців, відтак біля другої години ночі вилізли з конюшні через вікна і повтікали. Втекло тоді багато людей. Німців, які охороняли нас, відправили за це на фронт» [9].

Але війна залишалась війною. Старожили Куснищ пам'ятають, як в один з осінніх днів 1943 року на село налетіли поліцаї на чолі з Йосипом Приказюком наводити «порядок». Він тоді власноручно підпалив дванадцять селянських хат, у яких живцем згоріло одинадцять людей. Серед загиблих були Нестор Дячук, Степан Дячук із дружиною та дитиною, Григорій Селех, Денис Веремчук з дружиною та інші. На руках цього поліцая – кров багатьох невинних людей. Ось як згадував про ці події Василь Дячук: «Як зараз бачу той страшний і незабутній у моєму житті осінній ранок 1943 року. Я з сестрою Марією недалеко нашої оселі пас худобу. Старший брат Микола порався по господарству. Батько з матір'ю були в хаті. Раптом з вулиці донісся гамір. Микола першим побачив карателів, які прямували у наш двір...» [3, 73].

За часів німецької окупації на Волині й Поліссі діяли партизанські загони і підпільники у населених пунктах. Членами УПА були, як правило, діти й родичі найбільш скривджених і репресованих радянською владою. Боротись на три фронти – проти червоних партизанів, поляків та німецького війська. Вони мали значну підтримку в місцевого населення, яке допомагало підтримку харчування та попереджало про небезпеку.

Висновки

Минула кровопролитна війна для волинян розпочалася з вересня 1939 року. Передовим рубежем воєнних дій Волинь ставала двічі – і в 1939, і в 1941 роках. На світанку 22 червня 1941 року прикордонні застави, розташування військових частин на Волині зазнали артилерійських та авіаційних ударів. Дивізії вермахту перетнули кордон і посунули вглиб країни.

Село Куснище Любомльського району одним із перших зазнало нападу нацистів. Чималий вклад у зрив гітлерівських планів «блискавичної» війни внесла разом із прикордонниками 5-та

армія під командуванням генерал-майора танкових військ М. Потапова.

Німці встановили режим жорстокої окупації, але населення Волині, зокрема Куснище, чинило опір загарбникам. Одна частина куснищан влилася в ряди радянських партизанів, інша боролася в лавах УПА. Та всі вони наближали перемогу над Гітлером.

Результати дослідження можуть бути використані на факультативних заняттях, виховних годинах, уроках історії рідного краю, а також у подальшому вивченні історії Волині у період Другої світової війни.

Література

1. Владимирский А. 5-я армия в приграничном сражении [Текст] / А. Владимирский. – М. : Воениздат, 1989.
2. Бондаренко Г. В. Волинь у Другій світовій війні: проблеми історії та історіографії [Текст] / Г. В. Бондаренко // Зб. навч.-методичн. мат. і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк : [б. в.], 2002. – Вип. 6. – 227 с.
3. Загура В. В. Село Куснище : історико-краєзнавчий нарис [Текст] / В. В. Загура. – Луцьк : Надстир'я, 2009. – 256 с.
4. Кудь В. Так починалася війна [Текст] / В. Кудь // Волинь нова. – 2011. – № 67. – С. 4.
5. Кучерепа М. М. Волинь: 1939–1941 рр. : навч. посібн. [Текст] / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – 486 с.
6. Кучерепа М. 17 вересня 1939 р.: Волинь в геополітичних розрахунках СРСР і Німеччини [Текст] / М. Кучерепа // Волинь у Другій світовій війні : зб. наук. ст., присвячених 60-річчю визволення Волин. обл. від фашистських загарбників / редкол. : В. К. Баран, М. М. Кучерепа (голов. ред. та упоряд.) та ін. – Луцьк : РВВ „Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – С. 5–22.
7. Крупенников А. В первых боях : сб. ст. и очерков о начальном периоде Великой Отечественной войны [Текст] / А. Крупенников. – Красногорск : [б. и.], 1998.
8. Ленартович О. Ю. Політика окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни та засоби її реалізації [Текст] / О. Ю. Ленартович // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2009. – № 22 : Історичні науки. – С. 279–288.
9. Рад. життя. – 1984. – 9 жовт. [Текст]
10. Спогади С. Ковальова на зустрічі зі школярами с. Куснище у 1975 році (з архіву вчителя історії школи с. Куснище Василя Загури) [Рукопис].
11. Спогади А. Дрозда. Записано 18. 03. 2003 р. (з архіву вчителя історії школи с. Куснище Василя Загури) [Рукопис].